

BİRİNCİ TÜRKOLOJİ QURULTAY: ƏLİFBA MƏSƏLƏSİ VƏ ONUN SONRAKI TALEYİ

Namiq Əhmədov

Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: tuqay59@mail.ru

Xülasə. Bakıda 1926-cı ildə keçirilən Birinci Türkoloji Qurultay türk xalqlarının elmi-mədəni inteqrasiyasına yönəlmiş ilk genişmiqyaslı təşəbbüs olub. Ortaq əlifba və dil birliyi mövzuları Bakıda müzakirə edilmiş, elmi metodologiyanın formalaşmasına töhfə vermişdir. Məqalədə Azərbaycanda əlifba islahatının keçdiyi yol araşdırılır, bu prosesin - xüsusilə latın əlifbasına keçidin türk dünyasının inkişaf trayektoriyasına təsiri vurğulanır.

Açar sözlər: Azərbaycan, Türkoloji Qurultay, Bakı, orta q əlifba, türk dünya.

FIRST TURCOLOGY CONGRESS: THE ISSUE OF THE ALPHABET AND ITS SUBSEQUENT FATE

Namiq Ahmadov

Baku State University, Baku, Azerbaijan

Abstract. The First Turkological Congress, held in Baku in 1926, was the first large-scale initiative aimed at promoting the scholarly and cultural integration of the Turkic peoples. Key discussions on a common alphabet and linguistic unity contributed to the development of shared scientific methodologies. This article examines the course of alphabet reform in Azerbaijan, emphasizing the impact of this process - particularly the transition to the Latin script - on the developmental trajectory of the Turkic world.

Keywords: Azerbaijan, Turkological Congress, Baku, common alphabet, Turkic world.

1. Giriş

I Bakı Türkoloji Qurultayında türk dillərinin yeddi əsas problemi müzakirə olunmuş və birinci məsələ kimi əlifba məsələsi ön planda olmuşdu. XIX əsrdən etibarən gündəmdə olan əlifba məsələsi iki əsas istiqamətdə - ərəb və latın qrafikalı əlifbalar arasında gedən mübahisələrlə xarakterizə olunurdu. Bu məsələ əslində sadəcə yazı sistemi ilə bağlı texniki seçim deyildi - o, ideoloji və siyasi məzmun daşıyırdı, sovet imperiyası daxilində milli kimliyin gələcək istiqamətlərini formalaşdıran mühüm amilə çevrilmişdi.

Uzun sürən elmi və ideoloji mübahisələrdən sonra 4 mart 1926-cı ildə Qurultayın 13-cü iclasında əlifba məsələsi səsverməyə çıxarıldı. Müzakirələrdən sonra həm elmi arqumentlərin üstünlüyü, həm də sosiomədəni əsaslandırma səbəbilə latın əlifbasının qəbul edilməsi qərara alındı. Nəticədə 101 nümayəndə latın qrafikalı əlifbanın lehinə, 7 nəfər ərəb əlifbasında qalmağın lehinə səs verdi, 9 nəfər isə bitərəf mövqə tutdu [5]. Bu qərarla təkcə Azərbaycan deyil, ümumilikdə sovet məkanında yaşayan qeyri-rus xalqlarının yazı sistemlərinin gələcək taleyinin istiqaməti müəyyənləşdirildi.

2. Latın əlifbasına keçidi zəruri edən səbəblər

Əlifba məsələsini ilk dəfə sistemli şəkildə qaldıran və nəzəri əsaslar üzərində işləyərək real islahat proqramına çevirən Mirzə Fətəli Axundzadə olmuşdur. Onun ideyaları sonralar İ.

Qasıralı, C. Məmmədquluzadə, Ü. Hacıbəyli, M. Şahaxtinski, F. Köçərli, Y. Topçubaşov, A. Şaiq və V. Xulufu kimi maarifçi və islahatçıların fəaliyyətində davam etdirilmiş, əlifba, ana dili və tədris məsələləri həmin dövrün mədəni-ictimai gündəminin mərkəzinə çevrilmişdir [1].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə (1918-1920) əlifba müzakirələri siyasi aktualıq qazanmış, ərəb qrafikasının təkmilləşdirilməsi və ya latın qrafikalı yeni əlifbaya keçid məsələsi “Azərbaycan” qəzetində geniş şəkildə debat mövzusunda çevrilmişdir [8]. Bu müzakirələrin davamı olaraq 1920-ci ildə S. M. Gənizadə, Ə. Şahaxtılı, V. Tomaşevski və Hüseyn Cavidin iştirakı ilə yeni əlifba komissiyası yaradılmış, komissiyaya fransız türkoloqu P. Juzé rəhbərlik etmişdir.

5 yanvar 1921-ci ildə Azərbaycan Maarif Komissarlığı köhnə əlifbadan imtina edilməsi barədə qərar qəbul etmiş, 1922-ci ilin aprelində isə Səməd Ağamalıoğlunun sədrliyi ilə “Yeni türk əlifbası” komitəsi təşkil edilmişdir. Komitə Türkünstan, İdil-Ural bölgəsi, Xivə və Krım hökumətlərinə müraciət edərək ortaq latın qrafikalı əlifbaya keçidin zəruriliyini gündəmə gətirmişdi.

20 oktyabr 1923-cü ildə Azərbaycan hökuməti “Yeni türk əlifbasının dövlət əlifbası kimi qəbul edilməsi” haqqında qərar elan etmiş, 16 mart 1925-ci ildə isə Sovetlər Qurultayının qərarı ilə ibtidai məktəblərin latın qrafikasına keçidi rəsmiləşdirilmişdi.

Geniş təşkilati fəaliyyət və intensiv təbliğat işlərindən sonra 1926-cı ilin fevralında Türkoloji Qurultay Bakıda işə başladı. Əvvəlcə qurultayın Moskva və ya Leninqradda keçirilməsi nəzərdə tutulsa da, son nəticədə siyasi rəhbərlik tədbirin Bakıda təşkil olunmasını məqsədəuyğun hesab etdi. Bu seçimlə sovet rəhbərliyi belə bir mesaj verməyə çalışırdı: guya əlifbanın dəyişdirilməsi təşəbbüsü mərkəzdən deyil, birbaşa türk-müsəlman xalqlarının öz tələbatından irəli gəlir [6].

Göründüyü kimi Sovet hakimiyyəti artıq Birinci Türkoloji Qurultay ərəfəsində - 1920-ci illərin əvvəllərindən ərəb qrafikasının ləğv olunmasını strateji hədəf kimi müəyyənləşdirilmiş və bu istiqamətdə ideoloji, elmi və təşkilati hazırlıq işləri ardıcıl şəkildə aparmışdır [9]. Qurultayın elmi, siyasi, maliyyə və digər təşkilati məsələlərinin əsasən Moskvada hazırlanması həmin proseslərin mərkəzləşdirilmiş xarakterini göstərirdi. Qurultay bu məsələyə nail oldu və latın əlifbasına keçid təşəbbüsü təkə texniki islahat kimi deyil, həm də türk xalqları arasında yazı və mədəni əlaqələrin yenidən formalaşdırılmasına yönəlmiş genişmiqyaslı sovet siyasətinin tərkib hissəsi kimi dəyərləndirilirdi.

Qurultaydan sonra SSRİ Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 11 may 1927-ci il tarixli sərəncamı ilə Yeni Türk Əlifbası Mərkəzi Komitəsi yaradıldı və 1928-ci ildə isə Ümumittifaq Yeni Türk Əlifbası Komitəsinin təşkili ilə proses mərkəzləşdirilmiş şəkildə davam etdirildi. Qısa müddətdə bu təşəbbüs geniş miqyas aldı və latın qrafikalı əlifbaya keçid təkə türkdilli xalqlar arasında deyil, bir çox digər qeyri-rus xalqları arasında da tətbiq edilməyə başlandı.

1929-cu il 7 avqust tarixində SSRİ MİK-in “SSRİ-də ərəb qrafikasından istifadə edən xalqlar üçün yeni latınlaşdırılmış əlifba haqqında” (О новом латинизированном алфавите

народов арабской письменности Союза ССР) qərarı ilə ərəb qrafikasından istifadə edən bütün türk və qeyri-türk xalqları üçün latın əlifbasına keçid rəsmən təsdiqləndi [4]. Bununla qəzetlər, jurnallar və dərs vəsaitləri mərhələli şəkildə latın qrafikasına uyğunlaşdırıldı. Bu qərar sovet mədəniyyət siyasətində “modernləşmə” adı altında həyata keçirilən, əslində isə milli dilləri vahid sovet məkanına uyğunlaşdırmaq məqsədi güdən genişmiqyaslı kampaniyanın başlanğıcı idi.

3. Atatürkün uzaqgörənliyi və sovetlərin latın əlifbasından imtinası

Bakıda Birinci Türkoloji Qurultayda müzakirəyə çıxarılan əlifba məsələsi təkcə sovet məkanının elmi və mədəni dairələrində deyil, həm də onun sərhədlərindən uzaqlarda geniş rezonans doğurdu. Qurultayda latın qrafikasına keçid qərarı qəbul edildikdən sonra bu hadisə bütün türk dünyasında, xüsusilə də yeni formalaşmaqda olan Türkiyə Cümhuriyyətində diqqətlə izlənilirdi.

Mustafa Kamal Atatürkün rəhbərliyi ilə aparılan modernləşmə və islahatlar dövründə Türkiyə cəmiyyətinin əsas məqsədi milli kimliyi qorumaqla yanaşı, Qərb dünyası ilə elmi, texnoloji və mədəni inteqrasiyanı təmin etmək idi [7]. Bakı Qurultayında qəbul edilən qərar və onun yaratdığı intellektual dalğa, şübhəsiz ki, Türkiyədəki bu islahatlara müəyyən mənada ilham mənbəyi oldu. Nəticədə, 1928-ci ildə Türkiyə rəsmi şəkildə latın əsaslı yeni türk əlifbasına keçdi və 1929-cu ildən etibarən bu islahatı bütün dövlət və təhsil müəssisələrində tətbiq etməyə başladı [2]. Burada mühüm bir fərq mövcud idi: sovet məkanında latın qrafikasına keçid prosesi mərkəzdən idarə olunan, ideoloji nəzarət altında həyata keçirilən bir siyasətin tərkib hissəsi idi və bir müddət sonra kiril əlifbasına keçidə zəmin yaratdı. Türkiyədə isə bu islahat milli modernləşmə hərəkatının ayrılmaz elementi kimi həyata keçirilmiş, milli özünüdərk və mədəni dəyərlərin möhkəmlənməsi istiqamətində atılmış strateji addım kimi qəbul edilmişdi.

Moskva Ankaranın ərəb qrafikasından imtina edərək yeni əlifbaya keçəcəyini heç bir şəkildə ehtimal etmirdi. Atatürkün strateji uzaqgörənliyi və siyasi çevikliyi kommunist dairələrin gözlədiyi ssenarini alt-üst edərək onları ciddi şəkildə çaşqın vəziyyətdə qoydu. 1936-cı ildən etibarən Sovet İttifaqında yeni ideoloji mərhələ - mərkəzləşdirilmiş ruslaşdırma siyasəti başlandı. Əgər 1920-1930-cu illərin əvvəllərində “latınlaşma” Sovet rəhbərliyi tərəfindən formal şəkildə “mədəni modernləşmə” və “elmin inkişafı” adı altında dəstəklənirdisə, 1930-cu illərin ortalarından etibarən bu siyasət tamamilə əks istiqamətə yönəldi [3].

Sovet ideoloqları latın qrafikasının guya “qərbpərəst meylləri” və “burjua təsirlərini” gücləndirdiyini iddia edərək, onun “sosialist mədəniyyətinə zidd” olduğunu əsas gətirdilər. Nəticədə, mədəniyyət və təhsil sahələrində ardıcıl şəkildə “latın əlifbasından imtina” kampaniyası başlandı. Bu kampaniya əslində sırf dil və yazı məsələsi deyil, milli kimlik üzərində ideoloji nəzarətin gücləndirilməsi siyasəti idi.

1936-1940-cı illər arasında Sovet hakimiyyəti bütün ittifaq xalqlarını vahid mədəni-siyasi sistemə tabe etdirmək məqsədilə kiril qrafikasına keçid prosesini həyata keçirdi. Bu

dəyişiklik gürcü, erməni və yəhudi xalqları istisna olmaqla, demək olar ki, bütün ittifaq xalqlarını - o cümlədən türkdilli, fin-uqor, qafqaz və Orta Asiya xalqlarını əhatə etdi. 1940-cı ilə qədər Azərbaycandan tutmuş Qazaxıstana, Özbəkistana, Türkmənistana, Tatarıstana və Başqırdıstana qədər bütün respublikalarda latın qrafikalı yazı sistemi məcburi şəkildə kiril əlifbası ilə əvəz olundu.

Bu addımın nəticəsində sadəcə yazı sistemi dəyişmədi - mədəni müstəqilliyin son izləri də aradan qaldırıldı. Yeni kiril əlifbası vasitəsilə rus dili sovet xalqlarının təhsil, elm və mədəniyyət həyatına daha dərinə nüfuz etdi, yerli dillər isə tədricən ikinci plana keçdi. Beləliklə, latın qrafikasına əsaslanan mədəni oyanış cəhdi yarımçıq qaldı, türk xalqları arasında yaranmaqda olan ortaq yazı və mədəni əlaqə imkanları süni şəkildə kəsildi.

Kiril əlifbasına keçid sadəcə texniki islahat deyildi - bu, Sovet imperiyasının milli kimliklər üzərində nəzarətinin möhkəmlənməsi, yerli xalqların tarixi yaddaşının zəiflədilməsi və ümumtürk mədəni inteqrasiyasının qarşısının alınması məqsədi daşıyan ideoloji layihə idi.

Nəticə. Bakı Qurultayında təsdiqlənən əlifba müzakirələri bir tərəfdən sovet ideologiyası çərçivəsində “yeni mədəni model” axtarışlarını əks etdirirdisə, digər tərəfdən, türklüyün ortaq mədəni yaddaşını və intellektual birliyini stimullaşdıran beynəlmiləl hadisəyə çevrildi. Türkiyədəki latın qrafikasına keçid həm bu ortaq ideyaların davamı, həm də milli modernləşmənin müstəqil istiqamətdə gerçəkləşmiş nümunəsi oldu. Nəticə etibarilə, əlifba islahatı həm Azərbaycanda, həm də Türkiyədə türklüyün özünü yenidən ifadə forması kimi tarixə düşdü, lakin hər iki məkanın siyasi və ideoloji şəraiti onun mahiyyətini fərqli istiqamətlərdə formalaşdırdı. Türkiyədə bu proses milli modernləşmə hərəkatının tərkib hissəsi kimi həyata keçirildiyindən, rus əsarətində olan türklərdən fərqli olaraq, burada milli-mədəni dəyərlərin təməlini sarsıtmadı.

Birinci Türkoloji Qurultayda qaldırılan əlifba məsələsi bir tərəfdən türk xalqlarının ortaq mədəni yaddaşını formalaşdırmaq istəyindən doğmuş, digər tərəfdən isə sovet ideoloji sisteminin mərkəzləşdirici siyasətinin alətinə çevrilmişdir. Hər halda, 1926-cı il Bakı Qurultayı həm elmi, həm siyasi, həm də mədəni baxımdan türk dünyasının müasir tarixində dönüş nöqtəsi olaraq qalmaqdadır.

Ədəbiyyat

1. Bayramova O. (2020), XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda milli mədəni hərəkatın təşəkkülü (M.F. Axundzadə və H.B. Zərdabi). Respublika, 8 iyul, 5.
2. Dönmez C. (2009), Tarihi Gerekçeleriyle Harf İnkılabı ve Kazanımları. Ankara: Gazi Kitabevi.
3. Əhmədov N. (2025), Azərbaycan bu gün də türkoloji mərkəzdir. Xalq qəzeti, 1 noyabr, 7.
4. Xürrəmçizadə A. (2016), Türkoloji Qurultayda qeyri-türk xalqların iştirakı və əlifba problemi. Birinci Türkoloji Qurultay: Görünən və Görünməyən Tərəflər Elmi Sessiyanın Materialları, 15-23.

5. Nərimanoğlu K.V., Ağakışiyev Ə. (2006), 1926-cı il Birinci Bakı Türkoloji Qurultayı. Bakı: Çinar-Çap, 570.
6. Şamil Ə. (2016), Türkoloji Qurultayın iştirakçısı və Qərbi Sibir Türk Respublikası qurmaq istəyən xakas Nikolay Katanov. Birinci Türkoloji Qurultay: Görünən və Görünməyən Tərəflər Elmi Sessiyanın Materialları, 46-69.
7. Şimşir B. (2000), Türk Yazı Devrimi. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 488.
8. Veysəlli F. (2018), Azərbaycanda əlifba məsələsinə Xalq Cümhuriyyətinin baxışı. 525-ci qəzet, 4 may, 6.
9. Yeni əlifba və Yeni yol qəzetinin 10 illiyi, 1932, Bakı: Azərnəşr, 32.